

University of Groningen

Hoogtijdagen: Hendrik Elverick en de beschaving van Frisia van der Laan, Adrie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2024

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
van der Laan, A. (2024, mrt. 6). Hoogtijdagen: Hendrik Elverick en de beschaving van Frisia.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

HOOGTIJDAGEN HENDRIK ELVERICK EN DE BESCHAVING VAN FRISIA

dr. Adrie van der Laan
 6 maart 2024

Dames en heren,

Dit jaar is het precies 550 jaar geleden dat een zekere Henricus Elverick in het klooster Yesse een deel van de Bijbel kopieerde. Voor de organisatie van deze kloosterlezing was dit aanleiding om mij te vragen vandaag deze lezing voor u uit te spreken en daarbij het werk van Hendrick Elverick als uitgangspunt te nemen. Dat ga ik doen. Ik ga u iets vertellen over wat hij deed, waar hij dat deed, wanneer hij dat deed en in welke context. Zo hoop ik u bij te praten over deze Hendrik en de beschaving van Frisia in zijn tijd.

Hiervoor hebben de organisatoren mij anderhalf uur de tijd gegeven. Ongetwijfeld tot uw geruststelling is dat *inclusief* een pauze, maar al met al behoorlijk lang. Dat deed mij dan ook denken aan een opmerking van Erasmus van Rotterdam. Hij droeg een van zijn boeken – een dikke pil – op aan de hertog van Kleef. Voor de dikte van zijn boek voerde hij de volgende vergoelijking aan: “De oude Grieken en Romeinen beperkten de spreektijd van advocaten in de rechtbank met behulp van een waterklok, om te voorkomen dat ze de rechters met een afschuwelijke stortvloed aan overbodige woorden zouden vervelen en zo hun eigen zaak zouden benadelen. Bij filosofische toespraken gebeurt dit niet. Wij moeten doorpraten zolang de luisteraars hun oren spitsen, vooral als onze woorden gaan over een beschaafde opvoeding en een goed en gelukkig leven.” Tot zover Erasmus. Ik hoop dat ik uw oren gespist weet te houden.

Precies 550 jaar geleden is het dus, dat Hendrik Elverick een aantal boeken uit het Oude Testament van de Bijbel afschreef en dateerde. Hij

deed dat hier vlakbij, in het cisterciënser vrouwenklooster van Yesse. Hij voltooide zijn schrijfwerk op donderdag 26 mei 1474.

Klooster Yesse stond in het buurtschap Essen. Het heeft bijna vierhonderd jaar bestaan, van 1215 tot 1594. Het was een groot klooster – het op twee na grootste klooster in het gebied van de huidige provincie Groningen – het had ruim 3.000 hectare land in bezit. In de middeleeuwse Nederlanden was het een van de grootste vrouwenkloosters. Mogelijk was het ook een bedevaartsoord, vanwege een wonder dat zich in Yesse had voltrokken.

Vandaag de dag is alleen het restant van de vroegere kloostergracht nog zichtbaar. De overige sporen liggen onder de graszoden. Op de plek waar ooit de kloosterkerk stond, woont nu Annemiek Bos. Jaarlijks vinden daar nu opgravingen plaats door archeologen van de RUG. Hun vondsten, zoals gebrandschilderd glas, wijzen erop dat Yesse ook 'n rijk klooster was.

De huidige provincie Groningen heeft een rijk kloosterverleden, maar in veel gevallen (zoals in het geval van Yesse) zijn de fysieke sporen daarvan ter plaatse vrijwel verdwenen. Alleen het oude kruisherenklooster van Ter Apel staat nog grotendeels overeind. Verder zijn er in Ten Boer (kloosterkerk), Thesinge (koor van de kloosterkerk), Aduard (ziekenzaal van het klooster) en Yesse (bodemarchief) nog materiële overblijfselen te vinden. Maar de Groninger kloosters hebben wel andere sporen nagelaten. Soms laat een oude geografische kaart zien dat ooit ter plaatse een klooster was gevestigd. Soms bestaan er nog boeken die in zo'n klooster zijn gemaakt. Maar meestal is onze kennis gering. Vaak weten we niet eens waar een klooster precies lag, hoe groot het was of hoe het eruitzag. Alle sporen die bewaard zijn gebleven, moeten we dus koesteren als de spaarzame getuigen van een rijk verleden.

Sommige van die sporen – in de vorm van roerend erfgoed – bewaren we in de UB Groningen. Daarop kom ik terug. Helaas is Hendrick Elvericks boek niet in onze UB. Zijn manuscript ligt in de Erzbischöf-

liche Akademische Bibliothek in Paderborn, vlak over de grens in Westfalen. In 1996 kwam het bij toeval onder ogen van professor Jos Hermans, hoogleraar westerse handschriftenkunde aan de RUG. Hij was in 1987 gepromoveerd op een studie van boeken in Groningen tot 1600 en als zodanig altijd op zoek naar nieuwe vondsten op dit gebied, want de oogst was relatief karig en voor klooster Yesse tot op dat moment zelfs nul. U begrijpt dat Hermans meteen enthousiast was en zo snel mogelijk publiceerde over deze vondst. Kort daarna, in 2001, is het manuscript even teruggeweest in Groningen, vlakbij zijn geboorteplek, namelijk in het Groninger Museum – als onderdeel van de tentoonstelling *Hel en Hemel: de Middeleeuwen in het Noorden*. In de catalogus van die expositie heeft Hermans dit enige bekende boek uit klooster Yesse nog eens beschreven.

Het gaat om codex 222 van de Erzbischöfliche Akademische Bibliothek in Paderborn. Het is een eenvoudig manuscript van 246 bladen van papier, hoofdzakelijk beschreven met tekst van het bijbelse Oude Testament. De tekst is geschreven met zwarte inkt in een voor die tijd gebruikelijke letter (*hybrida*) in twee kolommen per bladzijde. Aan het begin van de verschillende Bijbelboeken zijn de eerste woorden in rode inkt geschreven. Ook is een vrij eenvoudige rubricering aangebracht, dat wil zeggen dat elementen in rode inkt zijn toegevoegd, zoals onderstrepingen, accentuering van hoofdletters, en complete hoofdletters aan het begin van een tekstpassage dan wel in de loop van de tekst – zulke hoofdletters noemen we resp. initialen en versalen. Verder zijn aan het begin van de verschillende Bijbelboeken extra grote initialen aangebracht met daaromheen penwerk, dus versierende elementen in de marge. Jos Hermans heeft geconstateerd dat er in dit manuscript sprake is van twee verschillende handschriften, dat dus de gehele tekst door twee mensen is afgeschreven.

De hoofdtekst van dit boek is in zichzelf niet erg interessant, want het gaat om Bijbelteksten die door en door bekend zijn en die heel vaak zijn overgeschreven en bestudeerd. Verreweg het meest waardevolle deel van dit manuscript is de laatste beschreven bladzijde (folium 246v). Daarop is een colofon geschreven in de hand die ook de meeste tekst in

het boek heeft afgeschreven. In dit colofon identificeert deze kopiist zichzelf, met daarbij een datering en localisering. Dat is een gelukkige omstandigheid, want dit was zeker geen standaardgewoonte van kopiisten. Er staat geschreven (in het Latijn, ik vertaal):

*Explicit liber Regum quartus / Per manus fratris Henrici Eluerick monachi / Anno domini M.CCCC.LXXIII
 / In crastino sancti Urbani pape et martyris / Anno etatis sue XLIII / Peregrinacionis uero undecimo / In
 monasterio sanctimonialium in yessen prope Groningen*

Hier eindigt het vierde boek van Koningen (= Koningen II)

door de handen van broeder Hendrik Elverick, monnik

In het jaar des Heren 1474

daags na de feestdag (25/5) van St Urbanus, paus en martelaar

In het 44e jaar van zijn leven

en het 11e jaar van zijn monnikschap

In het klooster van de nonnen in Yesse bij Groningen

Op het dekblad voorin het manuscript heeft iemand korte tijd later, in 1486, geschreven dat het manuscript toen eigendom was van het cisterciënzer klooster Nieuw Buurlo (ook wel Klein Buurlo) bij Münster, ook in Westfalen. In deze eigendomsvermelding staat opnieuw de naam van Henricus Elverick als kopiist vermeld, met de toevoeging *pie recordationis* = zaliger nagedachtenis, wat betekent dat hij inmiddels was overleden, dus in of voor 1486. Ook is waarschijnlijk toen in het colofon onder de naam Elverick erbij geschreven: *idem est qui Burick* oftewel ‘hij is dezelfde als Burick’.

Door het colofon en het dekblad weten we het volgende:

- Henricus Elverick alias Henricus Burick was de primaire kopiist van dit manuscript

- op 26 mei 1474 was hij elf jaar in een klooster dan wel in het klooster Yesse;

MEL *peregrinus* = monnik, pelgrim, kruisvaarder
letterlijk: iemand die niet thuis, die in den vreemde is

- hij belandde uiteindelijk in klooster Klein-Buurlo

- hij was 43 of 44 jaar toen hij in 1474 dit manuscript afschreef, dus hij is geboren rond 1430

- hij is in of vóór 1486 gestorven

Er is één andere bron waaruit we iets te weten komen over Hendrik Elverick. Ook dat is een boek dat in 2001 op de tentoonstelling in het Groninger Museum te zien was, als bruikleen van de UB/LB Münster. Het betreft een *liber memorialis* uit het klooster Klein Buurlo – een boek waarin memorabele gebeurtenissen werden opgeschreven. Bij 7 juli 1486 staat genoteerd dat Hinricus Elverick de Bürick is overleden, na een lang ziekbed. Dit bewijst dus het eerdere vermoeden dat Hendrik overleed in 1486. Hij is begraven in het klooster, maar zijn graf is niet meer te vinden, want alle kloostergebouwen zijn al zo'n twee eeuwen geleden afgebroken. Het schijnt dat de omtrek van het klooster ter plaatse nog wel wordt aangegeven.

Meer bronnen over Hendrik Elverick hebben we tot nu toe niet. In de Groninger Archieven komt hij niet voor. Misschien was hij prior in Yesse, wat Jos Hermans trouwens afwijst. De prior was een van de relatief weinige mannen in het vrouwenklooster Yesse. Hij was een priester die liturgische handelingen verrichtte, de geestelijke zorg van de kloosterlingen onder zijn hoede had en het klooster vertegenwoordigde in civielrechtelijke zaken. Yesse had vanaf het begin een prior, maar slechts van een enkeling is de naam bekend. Als Hendrik Elverick prior in Yesse is geweest, dat moet dat in de periode tussen 1463 en 1474 zijn geweest, maar voor de jaren 1440–1478 zijn de namen van priors niet bekend.

We weten tot nu toe niet meer over zijn achtergrond. Zijn naam in het *liber memorialis* (Hendrik Elverick van Burick) lijkt erop te kunnen duiden dat Burick zijn plaats van herkomst was. De enige plaats met deze naam die ik heb kunnen vinden, is die van het huidige dorp Berik bij Roermond, dat in de 19e eeuw nog Burik werd genoemd. Misschien loont het de moeite om in die contreien naar meer sporen van onze Hendrik te zoeken.

Mij viel trouwens op dat het dorp Berik bij Roermond op een steenworp afstand ligt (bijna letterlijk) van een dorp met de naam Haelen. Dit dorp heeft zeker een link met Groningen. Hierop kom ik straks terug.

Helaas is er geen kroniek van het klooster Yesse waarin we Hendrik Elverick zouden kunnen tegenkomen. Van sommige andere kloosters is wel zo'n kroniek bewaard. Bijvoorbeeld van het klooster van waaruit Yesse is gesticht, namelijk het cistercienser mannenklooster van Aduard. Die kroniek van Aduard is ook meteen de oudste bron voor het bestaan van klooster Yesse. Niet zo vreemd natuurlijk, want zoals gezegd is Yesse gesticht vanuit Aduard en wel in het jaar 1215. Slechts vier jaar eerder, in 1211, was in Wierum, later Wittewierum, een klooster gesticht in de orde van de praemonstratensers. Dat gebeurde door Emo van Huizinge en dat weten we, omdat Emo zelf aan een kroniek van zijn klooster begon die na zijn dood door zijn tweede opvolger als abt, Menko, is voortgezet. Na allerlei omzwervingen belandde het originele exemplaar van deze kroniek in 1852 in de UB Groningen, waar hij nog altijd wordt gekoesterd. Om dit feit meer bekend te maken en het gebruik van de kroniek – bijvoorbeeld in onderwijs – gemakkelijker te maken, hebben we er een korte videoclip over gemaakt. Die laat ik u nu graag even zien.

UBG HUMANITY HIT WITTEWIERUM (YouTube)

Helaas hebben we geen vergelijkbaar boek van het vrouwenklooster Yesse. Zoals gezegd is Hendrik Elvericks afschrift van de eerste Bijbelboeken het enige boek dat in Yesse is gemaakt en bewaard is gebleven. Het is goed mogelijk, zelfs zeer waarschijnlijk, dat in Yesse meer boeken zijn gemaakt, want zoiets was niet ongebruikelijk. Remi van Schaik heeft vrij recent nog een overzicht gepubliceerd van de aantoonbare boekproductie in kloosters in de huidige provincie Groningen. Hij noemt de kloosters van Selwerd, Thesinge, Feldwerd, Aduard, Warffum, Yesse, Wittewierum, Ter Apel en Winsum, en ook het Olde Convent in de stad Groningen. In de Bijzondere Collecties van de UB Groningen bevinden zich een aantal van deze boeken. Wittewierum heb ik net al genoemd. Ook uit de kloosters van bijvoorbeeld Selwerd en Thesinge bewaren we boeken in de UB. Remi van Schaik laat zien dat deze twee benedictijner kloosters met afstand koplopers waren als het gaat om boekproductie – en dat de hoogtijdagen van hun

boekproductie liggen in de periode 1470-1530 – dezelfde periode dus waarin Hendrick Elverick in Yesse zijn manuscript afschreef.

Uit Selwerd hebben we in de UB bijvoorbeeld een *lectionarium*. Selwerd is nu een wijk van de stad Groningen, maar ten noorden van deze stadswijk lag tot 1601 het benedictijner klooster Selwerd. Waarschijnlijk is het tussen 1150 en 1200 gesticht. Natuurlijk had klooster Selwerd contact met kloosters in de omgeving. Ook met Yesse. We weten bijvoorbeeld dat de abt van Selwerd in 1268 uitspraak deed in een geschil tussen een edelman uit de Stad en het klooster Yesse. De abt moest oordelen of Yesse bezittingen in Kropswolde legitiem had verkocht aan de abdij in Rottum. Hij gaf Yesse gelijk.

Lectioarium betekent letterlijk voorleesboek. In dit geval is het een manuscript met de teksten voor de metten – het eerste gebed van de dag, nog voor zonsopkomst – van het hele kerkelijk jaar. Het laatste deel van het boek bevat ook de te zingen teksten met daarbij de melodieën (*responsoria*). Dit boek werd dus gebruikt in het klooster Selwerd tijdens de liturgie. Het bevat geen datum, maar op grond van de inhoud is vastgesteld dat het moet zijn geschreven tussen 1469 en 1488 – opnieuw dus dezelfde periode waarin Hendrick Elverick in Yesse was en zijn manuscript afschreef. Ons *lectionarium* uit Selwerd is incompleet. We kunnen nog zien dat een aantal bladen is uitgesneden. Dat zullen wel de mooist versierde bladen zijn geweest. Helaas zijn dit soort praktijken uit commerciële overwegingen maar al te gewoon gebleken. Desondanks bevat dit manuscript nog steeds bladzijden die prachtig zijn verlucht, met weelderige bloemen, bladeren en vruchten in felle kleuren – oranje, groen, geel, blauw, lila, en vaak gecombineerd met bladgoud. Op het dekblad voorin het boek staat in het Latijn het eigendom van dit boek geschreven, zoals we ook zagen bij het manuscript van Hendrik Elverick.

Een ander kloosterboek uit onze UB is een manuscript gelieerd aan het Olde Convent in de Stad. In dit geval weten we niet wie het heeft afgeschreven, en waar. – Het Olde Convent heeft bestaan vanaf circa 1386 tot 1599. Het lag in het centrum van Groningen, aan wat nu de

Rodeweeshuisstraat heet. In 1438 schonk een zekere Hille Baroldii dit boek over *Tleven ons heren Jhesu Christi* aan de nonnen van dit klooster. Op de laatste bladzijde van het boek staat geschreven: “Dit boek heeft Hille Baroldii den susteren in den Olden Convente in Groninghen gegeven, betet voer hoer. Int jaer ons heren MCCCC ende XXXVIII in Witten Dondredage.” Hille schonk dit boek dus op Witte Donderdag 10 april 1438 aan de kloosterzusters, met het verzoek om als tegenprestatie voor haar te bidden.

Het boek dat ze cadeau gaf, is een vertaling in het Middelnederlands van de Latijnse *Vita Christi*, waarin het leven van Jezus centraal staat. Deze tekst kende een grote verspreiding in de Lage Landen en werd veel gelezen, zowel binnen als buiten de kloostermuren. De tekst bevat uitgebreide instructies om de gebeurtenissen rond het lijden en sterven van Christus te overdenken. Lezers moesten uitvoerig stilstaan bij het leven van Jezus in de tijd rond Pasen. Van hen werd verwacht dat ze zich met bedroefd, schreiend hart de passages inbeeldden alsof ze erbij aanwezig waren. Alles met het doel om goede christenen te zijn.

Over Hille Baroldii, de schenkster van dit boek, weten we vrijwel niets. Mogelijk stamde ze uit een Groninger burgemeestersfamilie. Mogelijk was ze de vrouw van burgemeester Henric Baroldes, zoals een akte uit 1442 lijkt te suggereren. We weten het niet zeker.

Een derde voorbeeld van kloosterboeken in de UB Groningen zijn vier manuscripten uit klooster Thesinge. Alle vier dateren ze uit de periode 1500-1530. Eén van deze vier is een getijdenboekje dat we in 1989 cadeau kregen van professor James Marrow en zijn vrouw Emily Rose. Zij hadden dit getijdenboekje kort daarvoor gekocht op een veiling in Londen. Ook over dit boek hebben we een korte videoclip gemaakt.

UBG HUMANITY HIT THESINGE (YouTube)

Zulke boeken zijn nog steeds te koop. Zo heeft de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag in juli 2023 een getijdenboek gekocht dat is

gemaakt in het benedictijner klooster Selwerd rond de tijd dat Hendrick Elverick in Yesse zijn boek aan het afschrijven was.

De boekproductie van Groninger kloosters zoals we die kennen betreft vooral gebedenboeken en getijdenboeken die voor privégebruik waren bedoeld. Ze werden geleverd op bestelling, vaak van vrouwen uit aanzienlijke families in Stad en Ommelanden, die soms ook familieleden in het klooster in kwestie hadden. Voor de kloosters was dit een bron van inkomsten. Het voorbeeld van het *lectionarium* uit Selwerd is een voorbeeld uit een andere categorie, nl. liturgische werken, dus boeken voor gebruik tijdens de dienst in het klooster.

In kloosters werden zeker niet alleen religieuze boeken geproduceerd. De al genoemde kroniek van de abten Emo en Menko is daarvan een voorbeeld. Nog een mooi voorbeeld uit het bezit van de UB Groningen is de zogenaamde kroniek van Thabor, een klooster vlak buiten Sneek. Deze kroniek bevat geen geschiedenis van het klooster Thabor, maar een geschiedenis van de Nederlanden. Er komt van alles aan de orde: de schepping, pausen en martelaren, oorlogen in de Nederlanden, Hollandse heiligen, en ook staatkundige gebeurtenissen. Bijzonder is in dit geval dat de auteur (dus de schepper van de tekst) ook de kopiist is – dus is hier sprake van een autograaf manuscript. Die auteur en kopiist is Henricus Goude, die aan het begin van de 16e eeuw monnik in Thabor was. Daar voltooide hij deze kroniek in 1508. Dat weten we, omdat hij zijn naam toevertrouwde aan een van de initialen in zijn manuscript. Ook andere monniken in Thabor waren productief. Uit geen enkel ander klooster in Frisia zijn zoveel manuscripten bewaard gebleven.

Zolang als klooster Yesse bestond, was Frisia de benaming voor het hele gebied dat we nu Groningen, Friesland en Ostfriesland noemen. De voorbeelden van boeken uit kloosters in Frisia die ik zojuist gaf, laten nog eens zien dat er een duidelijk verband was tussen kloosters, boeken, scholing en geleerdheid. Het aantal kloosters in Frisia was groot, maar de sporen daarvan ter plaatse in de vorm van onroerend goed zijn vaak volledig verdwenen. Sporen van die kloosterrijkdom in de vorm van boeken zijn alleen al daarom bijzonder, en bijzonder

waardevol – nog los van het feit dat zulke boeken sporen zijn van het geestelijke kloosterleven. Dit brengt mij op misschien wel het meest prominente voorbeeld van het cluster kloosters-boeken-scholing-en geleerdheid – en het brengt ons terug naar Groningen en omgeving in de tijd van Hendrick Elverick. Ik bedoel natuurlijk de Aduarder Kring.

In het jaar dat Elverick zijn manuscript voltooide, 1474, behaalde Wilhelmus Frederici uit Groningen zijn doctoraat in de *artes* (de *humaniora*, de letteren) aan de universiteit van Ferrara in Noord-Italië. In het jaar daarop, 1475, promoveerde Frederici daar voor de tweede keer, nu in de medicijnen. Bij zijn tweede promotie was een van de getuigen Roelof Huesman uit Baflo, alias Rodolphus Agricola Phrisius, zoals hij zichzelf noemde. Het lijkt me vrijwel zeker – al ontbreken tot nu toe bewijzen – dat Hendrik Elverick Agricola en Frederici persoonlijk heeft gekend.

Waarom denk ik dat? Zoals we eerder zagen, is het waarschijnlijk dat Hendrik Elverick in Yesse verbleef in de tweede helft van de jaren 1460 en de eerste helft van de jaren 1470. Dit zijn dezelfde jaren waarin Agricola en Frederici regelmatig in Groningen, Selwerd en Aduard waren. Agricola's vader was al die tijd de abt van Selwerd. Een tijdgenoot noemt Agricola zelf *nota bene* Rudolf van Selwerd. Dat kunnen we lezen in een boek dat nu wordt bewaard in de Johannes a Lasco Bibliotheek in Emden – het is een gedrukte uitgave van de Romeinse dichter Lucanus die Agricola cadeau gaf aan het wonderkind Jacob Canter, op wie ik straks nog terugkom. Agricola studeerde weliswaar in Italië vanaf ongeveer 1468 tot 1479, maar hij kwam ook geregeld naar huis en logeerde dan ongetwijfeld bij zijn vader in Selwerd. Onze Hendrik Elverick had dus zeker gelegenheid om Agricola te ontmoeten – en ook Wilhelmus Frederici. Die kwam meteen na zijn promoties in Ferrara terug naar Groningen. Hier werd hij eerst secretaris van de Stad en vervolgens hoofdpastoor van de Martinikerk, wat hij bleef tot aan zijn dood in 1525. Hem heeft Elverick zeker kunnen ontmoeten, voordat Frederici naar Ferrara ging.

Rudolf Agricola was de helderste ster van de Aduarder Kring. Met deze term bedoel ik een groep geleerden uit Frisia, de IJsselstreek en Westfalen die het Italiaanse humanisme omarmden en in klooster Aduard samenkwamen om elkaar te inspireren en daarna dit humanisme te propageren. Een generatie later werd Erasmus van Rotterdam het boegbeeld van dit humanisme in de Nederlanden – en überhaupt ten noorden van de Alpen – maar zijn held en lichtend voorbeeld Agricola personifieert de Aduarder Kring. Goswinus van Halen, een Limburger die als jochie in Groningen was beland en Agricola persoonlijk heeft gekend, schreef iets later, in 1528: “Als je toen een geleerde had gezocht, had je die in Aduard kunnen vinden ... In die tijd was Aduard eerder een academie dan een klooster.” Goswinus schreef dit in een brief aan Albert Hardenberg, die op dat moment monnik in Aduard was, maar later protestant werd en predikant in Emden. Daar zijn nu veel van zijn boeken te vinden in de Johannes a Lasco Bibliothek – inclusief drie boeken uit de kloosterbibliotheek van Aduard.

Over deze Goswinus gesproken: op hem doelde ik in verband met de dorpen Burik en Haelen bij Roermond, waarover ik het eerder had. Goswinus was geboren in Haelen. Waarschijnlijk heeft Agricola hem meegenomen naar Groningen, toen hij rond 1480 Roermond bezocht. In Groningen werd Goswinus de bediende van Wessel Gansfort en later rector van het Fraterhuis, het huis van de Broeders van het Gemene Leven aan het Martinikerkhof in de Stad. Goswinus speelde een hoofdrol in de bloei van het Fraterhuis als onderwijsinstelling. Leerlingen als Albert Hardenberg en Regnerus Praedinius getuigen van die bloei. Goswinus stamde dus uit praktisch hetzelfde dorp als Hendrick Elverick, die wel een generatie ouder was. Misschien is het niet meer dan toeval, maar toch.

Goswinus' vergelijking heeft ertoe geleid dat de Aduarder Kring ook wel Aduarder Academie wordt genoemd. Dit is voor sommigen aanleiding geweest om te bestrijden dat er ooit in Aduard een academie is geweest. Dat beweert Goswinus ook niet. Hij maakt een vergelijking, hij vergelijkt het Aduarder klooster met een academie. En met academie bedoelt hij niet wat wij tegenwoordig verstaan onder een academie –

een universitaire instelling met statuten en alles erop en eraan, zoals de Rijksuniversiteit Groningen. Goswinus bedoelt met deze term een plaats voor lezingen hardop uitgesproken tot een luisterend publiek. Zo is de term academie eeuwenlang gebruikt. Een mooi voorbeeld vond ik in een brief van Goethe aan de hertog van Saksen-Weimar uit 1797. Goethe schrijft over de kleine kring van intellectuelen in Jena waartoe hij zelf jarenlang behoorde – al woonde hij zelf in het naburige Weimar. De deelnemers kwamen regelmatig samen in het huis van een van de deelnemers om elkaar intellectueel te inspireren met de nieuwste ontwikkelingen op artistiek, filosofisch en wetenschappelijk gebied. Tot deze kring in Jena behoorden naast Goethe onder meer Wilhelm en Alexander von Humboldt, en Friedrich Schiller. In zijn brief aan de hertog noemt Goethe deze kring “onze kleine academie”.

Terug naar de Aduarder Kring. Gastheer ervan was Hendrik van Rees, de man die in 1449 abt van het klooster van Aduard was geworden en het tot intellectuele bloei bracht. Hij stierf in 1485. Agricola stierf in hetzelfde jaar. Dit lijkt ook het einde van de Aduarder kring te hebben ingeluid. Met reden zal Goswinus in 1528 zijn herinneringen aan Aduard hebben verwoord als voltooid verleden tijd. En hij kon het weten, want hij had Agricola en Frederici en andere betrokkenen persoonlijk gekend.

De hoogtijdagen van de Aduarder Kring vielen samen met de tijd dat Hendrik Elverick in Yesse verbleef. Misschien was hij zelf wel een deelnemer. Goswinus noemt hem niet, maar dat zegt niet alles. Hij noemt bijvoorbeeld Agricola's geleerde boezemvriend Adolf Occo ook niet, maar uit Agricola's brieven weten we dat ook Adolf Occo in Aduard kwam. Mij lijkt het onwaarschijnlijk dat Hendrik Elverick als geschoold man onbekend was met de Aduarder kring en geen van de betrokkenen heeft gekend. Ook al, omdat ook Johannes Canter behoorde tot de Aduarder Kring en zijn dochter Ghebbe rond 1489 een van de nonnen in het klooster Yesse was.

Met Ghebbe Canter zijn we dus bij een andere groep bewoners van het klooster Yesse, namelijk de *sanctimoniales*, kortweg *moniales*, in onze

taal de nonnen of kloosterzusters. Ook van hen kennen we haast niemand bij naam, al moeten er honderden nonnen in Yesse zijn geweest in de totale periode van zijn bestaan. Waarschijnlijk betrof het jonge vrouwen uit de adel en welgestelde burgerij. Tot de laatste categorie behoorde Ghebbe Canter. De Canters waren een familie van magistraten in de stad Groningen. Vader Johannes had gestudeerd in Keulen en was advocaat in Stad. Hij had drie zoons en ten minste twee dochters.

Over zijn dochter Ghebbe weten we weinig – wat geldt voor legio vrouwen uit de geschiedenis, zoals u weet – maar wel iets. Ze was goed geschoold. Het gezin van Johannes Canter had destijds de reputatie dat alle kinderen al in de wieg Latijn leerden en dat ook de dienstmeid Latijn sprak. Hierover schrijft zelfs Erasmus van Rotterdam. In dit opzicht was het gezin Canter trouwens geen unicum, want ook bijvoorbeeld Thomas More – humanist, staatsman en auteur van het beroemde boek *Utopia* – liet zijn dochters zo goed scholen, dat zijn vriend Erasmus onder de indruk was van de kennis van Mores oudste dochter Margaret en met haar correspondeerde. Waarschijnlijk heeft Margaret ook invloed gehad op Erasmus' denkbeelden over onderwijs voor vrouwen. Bovendien stond zij vrijwel zeker model voor de hoofdpersoon Magdalia in Erasmus' colloquium *De abt en de geleerde vrouw*. Deze grappige dialoog stelt het wangedrag van de geestelijkheid aan de kaak, omdat de abt een afkeer heeft van scholing en pleit voor een leven van Wein, Weib und Gesang, terwijl de geleerde vrouw de advocaat is van alles wat Erasmus dierbaar was, van een leven als voorbeeldig christen-humanist.

Over Ghebbe Canter weten we helaas beduidend minder dan over Margaret More. Maar behalve de genoemde anekdote over het gezin Canter is er ook een concreet bewijs voor de goede scholing van Ghebbe Canter. Haar broer Jacob – het eerdergenoemde wonderkind aan wie Agricola zijn *Lucanus* cadeau gaf – schreef een boek over het leven en lijden van Jezus en Maria en de visioenen van de heilige Birgitta. Jacob schreef dit boek in humanistisch Latijn. Het werd gedrukt op 3 maart 1489. Dit boek bevat ook een brief van Jacob gericht

aan Ghebbe. In de geest van het boek spoort Jacob zijn zus aan om naar het voorbeeld van de heilige Birgitta te mediteren op het lijden van Jezus en het leven van Maria. Zijn brief heeft als aanhef (ik vertaal): “Jacob Canter uit Frisia aan juffrouw Ghebbe, zijn zuster, geleerde en aan God toegewijde non in het beroemde klooster Yesse in Frisia.”

Iacobus Canter Frisius Ghebbe virgini docte sanctimoniali Deo deuote in claro Frisie monasterio Jesse sorori sue

Jacobs brief veronderstelt dat Ghebbe deze brief en dit hele boek zelf kon lezen en begrijpen. Ghebbe was dus goed geschoold, want het is geen boek dat gemakkelijk weg leest. Dat er meisjes zoals Ghebbe waren, ook in Frisia, hoeft ons trouwens niet te verbazen. Anneke Mulder-Bakker heeft twee jaar geleden – bij de Yesse-manifestatie in de Martinikerk – al verteld dat er in de Middeleeuwen in Frisia veel van dit soort studieuze jonge vrouwen te vinden waren. In haar boek *Geleefd Geloof* geeft ze hiervan volop voorbeelden. En hetzelfde doet bijvoorbeeld Caesarius van Heisterbach al rond 1220 in zijn *Dialog van mirakelen*, met zijn anekdote over de twee leergierige meisjes in Yesse. En dan is er nog Ursula Canter, zuster van Ghebbe en Jacob. In hetzelfde jaar 1489 publiceerde Jacob nog een boek en dat droeg hij op aan zijn zuster Ursula. Beide boeken bevestigen dat het gezin Canter een voorbeeldig geschoold gezin was – wat je ook zou verwachten van Johannes Canter als lid van de Aduarder Kring.

Van beide edities van Jacob Canter samen zijn trouwens nog maar 17 bestaande exemplaren in openbare instellingen bekend. Ik hoop ooit nog eens exemplaren te kunnen kopen voor de UB Groningen.

PAUZE

Via vader Johannes Canter en het thema scholing komen we als vanzelf terecht bij weer een ander lid van de Aduarder Kring, namelijk Anton Vrije alias Antonius Liber. Hij stamde uit Soest in Westfalen, maar was blijkbaar al jong in Groningen beland. Hoe, dat weten we niet, want over zijn jeugd weten we niets. Wel weten we dat hij in ieder geval in Pavia studeerde, waarschijnlijk in 1468 – tegelijk met Agricola. Dit

gebeurde deels op kosten van het Aduarder klooster. Vanaf 1469 tot in ieder geval 1478 was Liber in Stad, als leraar aan de St Maartensschool, koster van de Martinikerk en notaris. Waarschijnlijk rond 1476 reisde hij naar Keulen waar hij een brievenboek samenstelde en liet drukken. Dit boek met 348 brieven kenmerkt Liber als humanist. Het was bedoeld om leerlingen voorbeelden van goed klassiek Latijn te bieden. Liber droeg het boek op aan Arnold van Bevelen, die op dat moment rector van de Latijnse school in Groningen was en die er bij hem op had aangedrongen zo'n boek samen te stellen, zodat zijn leerlingen het als lesboek konden gebruiken. Libers boek bevat 348 brieven, van klassieke auteurs tot Italiaanse humanisten. Als programmatische verklaring zette hij aan het einde van zijn bundel enkele brieven van zichzelf, van zijn vriend Rudolf von Langen en van Agricola.

Dat is voor een groot geluk, want deze laatste brieven zijn een venster op de Aduarder Kring. Zo schrijft Liber op 23 februari 1469 vanuit Groningen aan kringlid Rudolf von Langen in Aduard: “Over twee dagen kom ik je opzoeken en een paar dagen met je doorbrengen in je paradijs. Als het dronken gepeupel mij niet lange tijd had opgehouden met z'n hondsbrutale klachten, dan was ik allang bij jou geweest om samen naar hartelust te spelen in de velden van het boek.” Liber voegt er nog aan toe: “Johannes Canter zal me hopelijk vergezellen.” En Rudolf von Langen schrijft een van zijn brieven aan Liber expliciet “temidden van mijn gespreksgenoten”. Ook de inhoud van hun brieven vertelt ons van alles over de Aduarder kring. Veelzeggend is bijvoorbeeld, dat de heren blijken te beschikken over, en dwepen met, een boekje over goed Latijn van de Italiaanse humanist Agostino Dati. Dit boekje was op dat moment nog niet gedrukt, dus de Aduarders moeten een handgeschreven exemplaar hebben gehad.

De Aduarder Kring en humanisten als Agricola, Liber en Von Langen zijn al wel een tijdje vrij bekende boegbeelden van het humanisme in Frisia. Toch vraag ik me af of het niveau van deze eerste opbloei van het humanisme in de Nederlanden wel op de juiste waarde wordt geschat. Als je bijvoorbeeld bedenkt welke beheersing van het Oudgrieks Agricola en zijn vriend Adolf Occo al in de jaren 1470 hadden

bereikt, moet je vaststellen dat hun niveau zo indrukwekkend was, dat het zelfs in Italië maar zelden werd geëvenaard. Niet voor niets werd en bleef Agricola een intellectuele held voor Erasmus van Rotterdam, die op zijn beurt een lichtend voorbeeld voor zijn eigen tijdgenoten en voor vele latere generaties is geworden.

Naast de bekende namen duiken er soms ook nieuwe op. Een jaar of veertig geleden ontdekte Catrien Santing in de Bayerische Staatsbibliothek gedichten van Frederik Moorman uit Emden, wiens poëzie op dat moment vrijwel onbekend was. Het bleken lyrische gedichten in humanistisch Latijn van hoog niveau te zijn. Ook Moorman hoorde bij de Aduarder Kring.

Sinds kort een nieuwe naam is Pieter Beyntsma uit Stavoren alias Petrus Poetinus, die rond 1490 pastoor in de buurt van Leeuwarden was. Nog een voorbeeld van christendom en humanisme uit Frisia dus. Deze Petrus Poetinus is nu totaal onbekend, maar bronnen uit de 16e eeuw maken duidelijk dat hij nog decennia na zijn dood een bekende auteur was. In de UB Groningen bewaren we een boek dat de humanistische geleerdheid van Poetinus laat zien. Ooit was het zijn persoonlijk eigendom. Het boek bevat het oeuvre van de Romeinse satiredichters Persius, Juvenalis en Horatius. Door het hele boek heen heeft Poetinus een zee van aantekeningen geschreven tussen en naast de gedrukte tekst in een prachtige, kleine maar duidelijke, humanistische hand. Zijn aantekeningen variëren van losse woordbetekenissen tot interpretatieve glossen en soms zelfs complete tekst. Veel aantekeningen – of misschien wel alle, dat moet ik nog uitzoeken – zijn overgenomen uit het werk van Italiaanse humanisten dat in de tijd van Poetinus net was verschenen. Hij was duidelijk uit op de nieuwste kennis over de Griekse en Latijnse taal en cultuur van de Oudheid, zoals die in zijn tijd werd geproduceerd in Italië door humanistische geleerden als Niccolo Perotti en Cristoforo Landino. Misschien heeft ook Poetinus wel gestudeerd in Noord-Italië, net als Agricola, Frederici en Liber. Poetinus' boek laat eens te meer zien dat Frisia al vroeg een hotspot van het Italiaanse humanisme was.

Hiermee heb ik een flink aantal representaties gegeven van het rijke intellectuele klimaat dat Groningen en Frisia kenmerkte en dat in de vorm van het Italiaanse humanisme hier zijn hoogtijdagen beleefde juist rond de tijd dat Hendrick Elverick in Yesse vertoefde. Maar over de aard en inhoud van dit humanisme heb ik nog weinig expliciet gezegd, en dat wil nu ten slotte graag doen, omdat het ook iets zegt over de Groningers en Friezen die door dit nieuwe elan werden gegrepen.

De term humanisme is een anachronisme, want in de tijd van Hendrik Elverick en Rudolf Agricola bestond het niet. Bij humanisme denkt u misschien aan het Humanistisch Verbond, maar dat staat voor iets anders. Met humanisten bedoel ik hier de aanhangers en beoefenaars van de *studia humanitatis*. Dit Latijnse begrip komt al voor bij de Romeinse schrijver Marcus Tullius Cicero (eerste eeuw v.C.). Het betekent: de vakken van beschaving. Hiermee werden vijf concrete schoolvakken bedoeld, namelijk grammatica, retorica, poëzie, geschiedschrijving en ethiek. Deze vijf vakken beschouwde men als de instrumenten voor het vormen van humane mensen, want ze richten zich op twee wezenlijke aspecten van de mens: taal en gedrag. Niet voor niets was het motto van Erasmus van Rotterdam: “Mensen worden niet geboren, maar gevormd.”

Een beeldhouwer creëert een kunstwerk uit een ruw blok steen. Hetzelfde doet een onderwijzer met mensen. Uit het ruwe materiaal dat bij de geboorte wordt geleverd, creëert de onderwijzer een humaan wezen, een echte mens. Dat gebeurt op de twee fronten die volgens humanisten essentieel zijn voor een welgevoerd mens: taal en moraal.

Allereerst taal: de onderwijzer leert je om je gedachten juist en boeiend te verwoorden. Onze gedachten zijn gekleed in woorden. In woorden kunnen wij onze gedachten delen met anderen. Beschaving is: je gedachten correct, precies en boeiend verwoorden, vinden humanisten. Dat is de eerste voorwaarde voor het goed functioneren van de samenleving.

U denkt, nogal wiedes. Maar het is moeilijker dan je denkt. Dat is ook de uitdaging, allereerst voor de onderwijzer en daarna voor ons mensen. Bij simpele praktische woorden moet je simpelweg het juiste woord leren. Een boek is iets anders dan een banaan. Testen is iets anders dan bewijzen [cartoon]. Soms is het minder simpel dan je denkt. Bijvoorbeeld: in het Latijn betekenen *passim* en *ubique* allebei *overal*, maar ze duiden een andere ruimtelijke dichtheid aan. In een weiland met veel koeien is het gras *ubique* en zijn de koeien *passim*. Ingewikkelder ligt het met abstracte woorden, zoals *identiteit*. Wat houdt dit woord precies in? En hoe gebruiken we het? Want woorden zijn niet onschuldig. Bij onzorgvuldig gebruik kunnen ze veel schade aanrichten, bijvoorbeeld vooroordelen creëren of bevestigen.

Misschien vindt u dit allemaal open deuren. Maar deze open deuren zijn nog steeds van belang, zeker nu we Engels tot voertaal van de universiteit hebben gemaakt. Een kop thee bestellen in het Engels kunnen we allemaal wel, maar een college of presentatie over ethiek in het Engels houden, hoe staat het daarmee? Kunnen we dat met de gewenste precisie en nuance? Menige wetenschapper en student kan dat niet of wil hier geen tijd aan besteden onder het mom van “je begrijpt wel wat ik bedoel” maar juist bij academische vorming zouden we geen concessies aan het taalniveau moeten doen. Ook om deze reden bekritiseerden humanisten als Agricola en Erasmus het Latijn van de universiteiten in hun tijd.

Een praktisch en leerzaam voorbeeld uit de Aduarder Kring is een brief van Agricola aan zijn vriend Alexander Hegius, die ook tot de Kring behoorde. Hegius werd in 1483 hoofd van de Latijnse school in Deventer, waar hij ook Erasmus van Rotterdam als leerling had. In 1480 reisde hij helemaal hij naar Groningen om Agricola te bezoeken, maar die was op dienstreis voor de stad. Als troost schrijft Agricola hem op 20 september 1480 een brief, waarin hij eerdere brieven van Hegius aangrijpt om diens Latijn te verbeteren. Ik citeer zomaar een passage: “Je schrijft: *ut plura brevibus complectar*. Juister zou zijn: *ut plura paucis complectar*. *Brevia verba* zijn woorden die uit weinig lettergrepen bestaan, zoals *longa verba* uit vele. Door veel of weinig

woorden wordt een zin lang of kort.” Agricola’s hele brief met legio van dit soort passages kunt u in Nederlandse vertaling lezen in het boek dat Fokke Akkerman en ik hierover in 2016 hebben gepubliceerd bij de Wereldbibliotheek in Amsterdam.

Tot zover de inhoudelijke kant van taal. Misschien wel net zo belangrijk vinden humanisten de communicatieve kant. Ik hoef u niet te vertellen dat je nog zo precies en correct kunt formuleren – als je woorden je publiek niet bereiken, schiet je ook tekort. Ik hoef u niet te vertellen dat boeiend formuleren dus ook belangrijk is. Ik hoef u niet te vertellen dat om deze reden de oude Grieken en Romeinen al een heel bouwwerk van technieken hebben gemaakt en bestudeerd om taal boeiend te maken. Stijlfiguren zijn zo’n techniek. Bij wat ik zojuist zei, gebruikte ik de stijlfiguren *anafoor* en *praeteritio*. Ook spelen met grammatica kan leiden tot boeiende taal en dus aandacht. Wat denkt u van deze reclame-slogan? *HP/De Tijd, leuker als je denkt*. Prachtig vind ik zelf ook deze vondst: *Gelukkig ben je in Groningen*. De dubbelzinnigheid werkt natuurlijk alleen als je deze woorden ergens in Groningen leest.

Tot zover taal. Dan naar moraal, de andere pijler van het humanistische onderwijsideaal. Hierop slaan de vakken geschiedschrijving (oftewel historiografie) en moraalfilosofie (oftewel ethiek). Voor de ethiek ligt dit voor de hand, want deze tak van wijsbegeerte theoretiseert expliciet het menselijk gedrag. Misschien vindt u het vak geschiedschrijving verrassender in dit verband. Maar humanisten zien dit vak als ethiek-in-de-praktijk. Met behulp van de ethiek reflecteren we op het gedrag van mensen – op categorieën als goed en fout, dapper en laf, rechtvaardig en onrechtvaardig, enzovoort. Via de geschiedschrijving zien we voorbeelden van dat gedrag in de historische praktijk waarvan we kunnen leren.

Heeft u zich wel eens afgevraagd waar de Amerikaanse stad Cincinnati haar naam vandaan heeft? Waarom een stad in het Midwesten van de VS in 1789 is vernoemd naar Cincinnatus, een Romein uit de vijfde eeuw voor Christus? De reden is dat George Washington door zijn officieren werd beschouwd als een moderne Cincinnatus die als

hereboer huis en heerd verliet om het vaderlandse leger aan te voeren in de strijd tegen de vijand. Na de overwinning noemden ze daarom hun vereniging van oud-officieren *The Society of the Cincinnati*, de vereniging van Cincinnatussen. De voorzitter van deze Society vernoemde daarna een nederzetting aan de rivier Ohio naar zijn vereniging, dus kortweg Cincinnati. Door toedoen van het westerse onderwijs op humanistische grondslag was de oude Romein Cincinnatus een icoon van patriottisme en onzelfzuchtigheid, van eer en moed geworden, tot in de Nieuwe Wereld in de 18e eeuw.

Dit voorbeeld laat zien hoe groot en langdurig de invloed van het humanistische onderwijs op de westerse cultuur is geweest. Dat is zeker tot de jaren 1960 zo geweest, maar daarna is het begrip vorming in onderwijskringen in ongenade gevallen. *Bildung* werd *Ausbildung*. Vorming moest wijken voor competenties, voor een nuttige voorbereiding op een beroep. Ook al, omdat vorming of beschaving werd gezien als elitair, als iets waarvan eenvoudige mensen waren uitgesloten. – In deze opvatting kan ik mij trouwens niet vinden als zoon van een land- en fabrieksarbeider en een huisvrouw uit Oost-Groningen, die beiden alleen op de lagere school hebben gezeten. – Maar de laatste jaren lijkt er sprake van een wederopstanding, een herwaardering, van persoonlijke vorming. Dit vanuit een hernieuwd besef dat onderwijs meer dan louter cognitieve doelen heeft. Beta-vakken als wiskunde, natuurkunde en scheikunde geven fundamentele kennis, maar alleen de humaniora geven essentiële of zelfs existentiële kennis. In de literaire en culturele vakken gaat het om het menselijke leven zelf.

Op 10 februari jl. stond in dagblad Trouw een artikel met als kop: *Een land dat zijn geloof in onderwijs verliest, betaalt een hoge prijs*. Het was geschreven door Dirk Van Damme (1956), een pedagoog uit België die onder meer heeft gewerkt als hoogleraar aan diverse universiteiten, als beleidsadviseur voor de Vlaamse regering, en die tot 2021 hoofd was van het Centre for Educational Research and Innovation bij de OESO. Volgens hem is er een crisis in het Nederlandse onderwijs en hangt die crisis samen met de teloorgang van het oude verheffingsideaal, dat in zijn ogen heeft plaatsgemaakt voor een ‘dictatuur van lage

verwachtingen'. Het aantal leerlingen dat op topniveau presteert, gaat achteruit volgens een internationaal onderzoek dat de kennis en vaardigheden van 15-jarige leerlingen heeft gemeten. Vorige week nog was er vergelijkbaar verontrustend nieuws over de rekenvaardigheden van leerlingen. Volgens Van Damme zou de maatschappelijke verontwaardiging over het falen van ons onderwijs best wat groter mogen zijn. Het gebrek aan verontwaardiging ligt volgens hem aan de wortel van het falen. Analyses wijzen steevast op het doorslaggevende belang van de maatschappelijke waardering voor onderwijs, schrijft hij. De fundamentele waarde van onderwijs als de belangrijkste weg naar individuele en collectieve verheffing lijkt Nederland kwijt te zijn geraakt. Dat vertaalt zich in een lage motivatie en slechte prestaties op school. Waarom zou je nog je best doen? Welvaart, levenskwaliteit en sociale rechten lijken immers voor altijd verworven en moeten gewoon geclaimd worden. Een samenleving die het geloof in onderwijs verliest, betaalt daar een hoge prijs voor, aldus Van Damme.

In dit verband memoreert hij Erasmus van Rotterdam en het feit, dat Erasmus ging studeren aan de Latijnse school in Deventer, "waar Italiaanse humanistische leermeesters van grote invloed waren." Volgens Van Damme is verheffing de pedagogische basiswaarde van het moderne onderwijs zoals het zich in Europa sinds de Renaissance en de Verlichting heeft ontwikkeld.

In de afgelopen decennia is het verheffingsideaal steeds nadrukkelijker gezien als cultureel imperialistisch. Niet verheffing, maar 'gelijke kansen' werd het mantra van onderwijs. Gymnasia, die excellentie als norm blijven hanteren, worden bekritiseerd omdat ze onderwijsongelijkheid zouden aanwakkeren. In plaats van verheffing zijn nuttigheidsdenken en rendement gekomen. Een kwalificatie halen om economisch succesvol te zijn. Geld verdienen en status verwerven als belangrijkste doelen. Een moreel hoogstaand persoon worden lijkt ver weg. De dienstbaarheid van het onderwijs heeft het verheffingsideaal in het verdomhoekje gezet. Ten onrechte, stelt Van Damme. Onderwijs is nodig als middel om fragmentatie in de samenleving te vermijden, en om burgerschap te realiseren.

Erasmus was natuurlijk niet de geestelijke vader van het onderwijs geschoeid op humanistische leest. Dat ontstond in Italië en een gerenommeerde naam specifiek in verband met onderwijs is Guarino van Verona, die in Ferrara een beroemde school stichtte. Ook zijn zoon Battista doceerde in Ferrara en zo belanden we bij onze streekgenoot Rudolf Agricola, die een leerling van Battista Guarini was en die zelf weer als lichtend voorbeeld diende voor Erasmus. Verbindende schakel tussen deze twee was Alexander Hegius.

Mijn hele verhaal van vanavond is dus niet alleen maar een historische verhandeling. Je hoort vaak zeggen: de geschiedenis herhaalt zich. Daar zit wel iets in, maar niet in letterlijke zin of in de zin dat dingen onvermijdelijk zijn. De geschiedenis herhaalt zich, omdat we met geschiedenis bedoelen: wat mensen hebben gedaan. Zoals we met pre-historie bedoelen: dat wat zich heeft afgespeeld voordat mensen het vastlegden. Wij mensen zijn de chroniqueurs van de geschiedenis, maar ook de hoofdrolspelers. Wij mensen bepalen de actie. Wij genereren de actie. En in essentie, in wezenlijke zin veranderen mensen niet. Natuurlijk gebruiken we steeds weer andere, nieuwe materiele zaken in ons doen en laten. Natuurlijk verandert ook onze kijk op immateriële zaken. Maar in wezen blijven we mensen met zintuigen en gedachten en gevoelens.

In wezenlijke zin verschil ik als mens niet van de Romeinse dichter Horatius, ook al leefde hij 2000 geleden. Als ik zijn gedichten lees, ervaar ik dat ook zo. Ook hij zag en beleefde de perikelen in de wereld van zijn tijd. Ook toen was er oorlog en strijd om de macht, en hebzucht, en woede, en lust, en arrogantie, en luiheid, en vraatzucht, en jaloezie. Ook toen hadden mensen moed, wijsheid, bezinning, rechtvaardigheid, geloof, hoop en liefde. Ook Horatius probeerde het beste van zijn leven te maken. Hij schreef ook op hoe hij vond dat je dat het beste kon doen. Als ik zijn woorden lees, ben ik het vaak met hem eens. *Carpe diem*, pluk vandaag – goed idee. *Siccis omnia dura*, Voor geheelonthouders is alles moeilijk – misschien een olijke overdrijving, maar toch. *Quod adest memento componere aequus*, Regel alles wat zich voordoet

evenwichtig – mij lijkt dit ook anno 2024 prima advies. Om deze reden heeft het zin om het gedrag van mensen die ons voorgingen te bestuderen. De Franse historicus Marc Bloch heeft ongetwijfeld gelijk, als hij schrijft dat wij mensen meer de kinderen van onze tijd dan van onze ouders zijn. Hij bedoelt, we lijken allemaal in meer opzichten op onze tijdgenoten dan op onze eigen ouders, laat staan voorouders. We erven veel meer horizontaal dan verticaal. Desalniettemin heeft het zin om het gedrag van mensen die ons voorgingen te bestuderen. Met de opbrengst kunnen we ons voordeel doen in ons eigen leven. Uiteraard veranderen steeds de omstandigheden. Maar ook de humanisten uit de hoogtijdagen van klooster Yesse werden geconfronteerd met onderwijs dat in hun ogen tekortschoot op het gebied van taal en moraal. Leidt ons onderwijs tot mensen die goed kunnen lezen en schrijven en dus kunnen participeren in de samenleving? Dit is niet een vraag waarmee alleen wij anno nu worden geconfronteerd. Beheersen academici de internationale voertaal die aan universiteit gebruikelijk is ook echt op academisch niveau, zodat het gebruik van deze voertaal niet ten kosten gaat van het onderwijsniveau? Dit is niet alleen nu een actuele vraag naar aanleiding van het Engels, maar was dat ook in de tijd van Hendrik Elverick over het Latijn. Kortom, ik hoop dat mijn verhaal vandaag over klooster Yesse in de context van zijn tijd ook relevantie heeft voor onze eigen tijd en u misschien stimuleert om zelf op onderzoek uit te gaan. Om niet alleen wijzer te worden van andere tijden, maar ook van de onze.

De Engelse dichter T.S. Eliot heeft deze kijk op mens en wereld prachtig onder woorden gebracht:

*We shall not cease from exploration
And the end of all our exploring
Will be to arrive where we started
And know the place for the first time.*

Dank voor uw aandacht.

Gebruikte literatuur

Rudolf Agricola: brieven, levens en lof, van Petrarca tot Erasmus, ed. Fokke Akkerman & Adrie van der Laan (Amsterdam 2016)

Rudolph Agricola – Letters, ed. Adrie van der Laan & Fokke Akkerman (Assen/Tempe 2002)

C.E. Dijkstra, “Het vrouwenklooster Essen”, in: *Groningse volksalmanak*, 1976–1977, pp. 7–27

Geleefd geloof: het geloofsleven van boeren en burgers in Friesland en de Ommelanden van Groningen, 1200–1580, ed. Anneke Mulder-Bakker & Rolf Bremmer (Zutphen 2021)

Hel en hemel. De Middeleeuwen in het Noorden, red. Egge Knol, Jos.M.M. Hermans en Matthijs Driebergen (Groningen 2001)

Jos.M.M. Hermans, “Cisterciënzer handschriften uit Groningen, waaronder een handschrift uit het Zuid-Groningse klooster Essen/Jesse (1474), in: *Het Noorden in het midden: opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Assen 1998), pp. 256–268

A.H. van der Laan, *Anatomie van een Taal. Rodolphus Agricola en Antonius Liber aan de wieg van het humanistische Latijn in de Lage Landen (1469-1485)* (diss. Groningen 1998)

Amin Maalouf, *Moorddadige identiteiten: een betoog tegen zinloos geweld* (Amsterdam 1999)

Amin Maalouf, *Schipbreuk der beschavingen* (Antwerpen 2020)

C.G. Santing, “Fredericus Moorman (†1482)”, in: *Wessel Gansfort (1419–1489) and Northern Humanism* (Leiden 1989), pp. 325–328

Remi van Schaïk, “Vrouwen met pen en penseel: boekproductie in Groninger kloosters” in: *Macht, bezit en ruimte: Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Hilversum 2021), pp. 411–427

P. Schoonbeeg, “Friderici Mauri carmina. Edition with commentary”, in *Wessel Gansfort (1419–1489) and Northern Humanism* (Leiden 1989), pp. 329–386

Verhalen van Frisia (frisias.rug.nl)

Pieter Vos, “Oriëntatie voor het leven. Vorming in het voortgezet onderwijs”, in: *Essays over vorming in het onderwijs* (Onderwijsraad 2011), pp. 35–47